

Waarom bestaat Nederland
eigenlijk nog?

Opgedragen aan *drs. Marlies Quaedolieg*, die met haar lessen mijn belangstelling voor de geschiedenis wist te wekken.

@ Copyright 2006 by Hein A.M. Klemann, Erasmus Universiteit Rotterdam.

Waarom bestaat Nederland eigenlijk nog?

Nederland – Duitsland:
Economische integratie en
politieke consequenties 1860-2000

Rede, in iets bekorte versie uitgesproken op 21
maart 2006 bij de aanvaarding van het ambt van
gewoon hoogleraar maatschappijgeschiedenis, in
het bijzonder de sociale en economische aspecten,
aan de Faculteit der Historische en
Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit
Rotterdam

door dr. Hein A.M. Klemann

Mijnheer de Rector, dames en heren,¹

'Zóó naïef is ons Hollandsch volk niet, dat het, na al de daden van een von Bismarck gezien te hebben, thans gelooven zou de verzekeringen, die sommige publicisten uit de papieren van een von Treitschke weten op te delven. Zóó blind is ons Hollandsch volk niet, dat het niet inziet dat thans Duitschland geheel en al door Pruisen overvleugeld wordt. En [...] dat Pruisen een staat is die door roof van alle kanten is te-zamen gebracht,' aldus de Utrechtse hoogleraar H.P.G. Quack in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 26 februari 1871, een maand nadat de Pruisische koning tot Duits keizer was uitgeroepen. Slechts door vast te houden aan oud-vaderlandse tradities kon Nederland de dreiging weerstaan die van het nieuwe rijk uitging, zo meende Quack en overeenkomstig de historische canon van zijn tijd schuift hij dan de Geuzen als voorbeeld naar voren.² Inderdaad kwamen er in die tijd geluiden uit Duitsland die de indruk wekten

dat Berlijn expansie ten koste van Nederland overwoog. Al in 1869 liet dezelfde koning van Pruisen die anderhalf jaar later enigszins tegenstribbelend op de keizerstroon geduwd zou worden,³ zich bij zijn eerste bezoek aan het door hem geannexeerde Hannover tegenover de Groningse Commissaris des Konings ontvallen dat Berlijn geen plannen koesterde ook Nederland in te lijven. '*Qui trop s'excuse, s'accuse*', meende de Groninger.⁴ Wilhelm I was de enige niet wiens uitlatingen te denken gaven. In een interview met de Londense *Daily Telegraph* van 25 juli 1870 onthulde de Franse keizer Napoleon III dat Bismarck hem in 1866 had benaderd met de vraag wat hij ervan zou vinden als Berlijn Holland in zou lijven. Volgens andere geruchten pleegden beide heren overleg over het opdelen van de Lage Landen, maar toen dergelijke verhalen de pers haalden, deed de kanselier ze af als '*lächerliche*

Märchen' die slechts in *'Damenkreisen vorübergehend Anklang'* hadden gevonden.⁵

In de periode dat Bismarck het Keizerrijk hardhandig ter wereld hielp, 1862-1871, kwam in Nederland moderne economische groei op gang. Van Zanden en Van Riel wijzen hiervoor de aanleg van een spoorwegnet, maar vooral het afschaffen van allerlei institutionele belemmeringen, zoals tolheffing bij de stadspoort, als oorzaak aan. Aan de regionale versnippering kwam een eind, de markt kreeg zijn kans en er kon een nationale economie ontstaan.⁶ Juist in deze jaren maakte ook de Duitse industrie een groeispurt door. Industrie kwam in de negentiende eeuw veelal tot stand bij te exploiteren kolenlagen. Hierdoor vestigden de grote industriële centra van het zich formerende rijk – Silezië en het Ruhrgebied – zich aan diens grenzen. Aan- en afvoerroutes en uitlopers van de nieuwe industrie kwamen daardoor veelal aan de andere kant van de grens terecht. Uiteraard komt daardoor als vanzelf

de vraag naar voren in welke mate de Nederlandse groei geïnterpreteerd kan worden als een afgeleide van die in het Ruhrgebied dat zich vlak over de grens ontwikkelde tot het industriële hart van Europa. Kwam er wel een nationale economie tot stand of nam Nederland, toen de Duitse staten opgingen in het Keizerrijk economisch deel aan dat integratieproces? De politiek-historische vraag die volgt op deze economisch-historische kwestie luidt dan, hoe Nederland, als het deel had aan het economische integratieproces waarmee de vorming van het Keizerrijk gepaard ging, zich blijvend kon onttrekken aan de politieke integratie die tot dit rijk leidde. Met andere woorden: waarom bestaat Nederland eigenlijk nog?

De politieke relaties tussen Nederland en Duitsland zijn veelvuldig onderzocht.⁷ Over de economische is veel minder bekend. Bovendien is wat er is geschreven fragmentarisch en ontbreekt overzicht.⁸ Hierdoor, maar ook doordat de

historische wetenschap in subdisciplines uiteen dreigt te vallen, worden bij het bezien van de politieke verhoudingen, de economische vaak stiefmoederlijk behandeld. Natuurlijk vermeldt een ieder die over Nederlands-Duitse relaties schrijft dat de economische contacten van grote betekenis waren, maar in het midden blijft meestal hoe groot. Niettemin zijn de politieke verhoudingen slechts te begrijpen door inzicht in aard en omvang van de economische relaties. Hoe intensief waren die? Was Nederland economisch afhankelijk of was dit kleine buurland voor Duitsland juist van zo'n belang dat het door die band politiek in een sterkere positie stond dan door zijn bevolkingsgrootte of geografische omvang gerechtvaardigd werd?

Met de constatering dat economische contacten politieke betekenis hebben, is niets gezegd over de aard van de relatie tussen het economische en het politieke. De laatste jaren is er echter een aanzienlijke literatuur ontstaan over de vraag welke

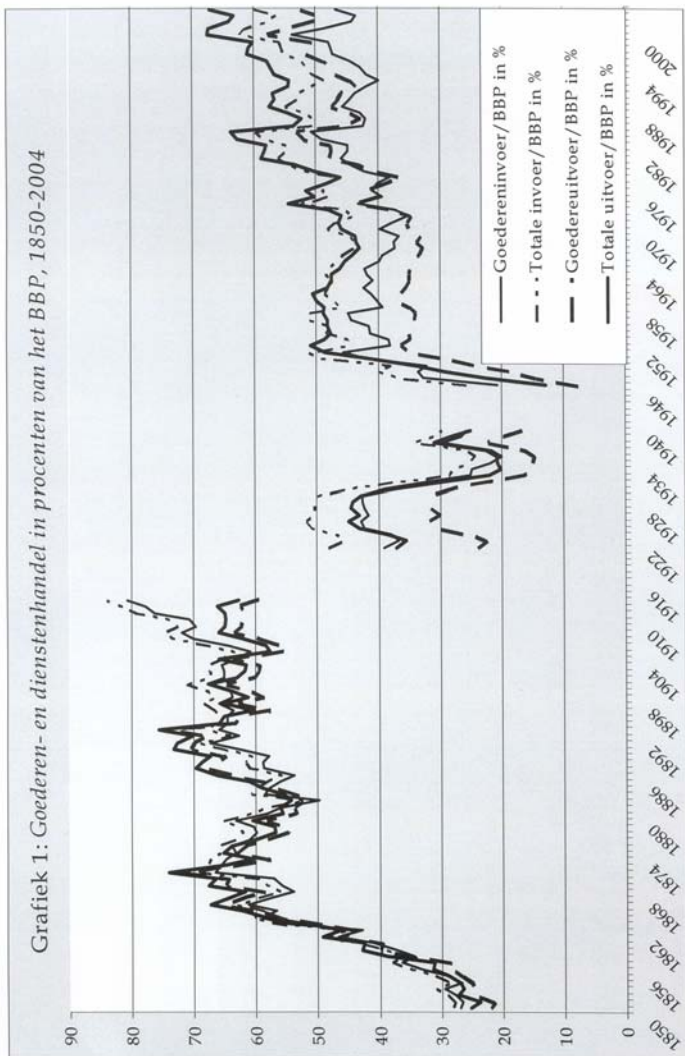
politieke gevolgen economische verwevenheid of interdependentie kan hebben. Hier wordt interdependentie gedefinieerd als wederzijds profijtlijke economische relaties.⁹ Volgens liberale interdependentietheorieën zouden zulke relaties politieke veiligheid garanderen. Op dat idee is de Europese integratie gestoeld. Neorealisten menen evenwel dat interdependentie juist aanleiding kan zijn tot conflicten. Daardoor zou het de politieke veiligheid ondermijnen. Bovendien zijn er die beweren dat de aard van deze relaties in de tijd verandert, dat belangengroepen ook van belang zijn evenals het soort regime. Kortom, er bestaat een verband tussen economische en politieke relaties, maar hoe dat in elkaar steekt, is niet direct duidelijk.¹⁰ Niettemin is er enig bewijs dat interdependentie vrede weliswaar niet garandeert, maar wel bevordert.¹¹

Nederland en Duitsland hebben al anderhalve eeuw intensief economisch contact, terwijl de

politieke relaties een groot deel van die tijd gekenmerkt werden door spanning. Desalniettemin bestaat er weinig tot geen onderzoek waarin aard en omvang van de economische relaties systematisch zijn vergeleken met de ontwikkeling van de politieke contacten. Daarom dat hier de vraag wordt gesteld hoezeer de Nederlandse economie, toen deze vanaf de jaren 1860 openging, verweven raakte met de Duitse en wat in de daarop volgende perioden de intensiteit was van de economische contacten. Daarna wordt geprobeerd conclusies te trekken door die intensiteit te vergelijken met wat bekend is over de politieke verhoudingen.

Een open economie

In 1995 constateerde de Amerikaanse econoom Paul Krugman dat Singapore, Hongkong, Maleisië, België, Ierland en Nederland *Supertrading Economies* waren, landen waarvan de export meer bedroeg

Bronnen: J.-P. Smits, E. Horlings en J.L. van Zanden, *Dutch DNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000); CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999* (Voorburg 2001); CBS, *Statline*, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?LA=en&DM=SLEN&ip=Search/Search>; Eigen berekeningen

dan 50 procent van het bruto binnenlands product (BBP). Handel van zo'n omvang wijst op internationale economische contacten van een dusdanige intensiteit dat de vraag gesteld kan worden of het zin heeft van een nationale economie te spreken. Ook in kleine landen moet immers een belangrijk deel van de productie – in ieder geval die van de overheid en de kleinschalige dienstverlening – uiteraard der zaak in het binnenland plaatsvinden. Volgens Krugman moet daarom ten minste 60 procent van de werkgelegenheid en de toegevoegde waarde – ook in kleinere landen – wordt gegenereerd in *nontradable sectors*.¹² Vandaar dat de export als deze meer dan 50 procent van het BBP bedraagt, in belangrijke mate moet bestaan uit geïmporteerde, slechts enigszins bewerkte goederen, wat betekent dat de economie in feite is opgebouwd uit naast elkaar staande schakels, elk afzonderlijk deel uitmakend van internationaal georganiseerde productieketens. Krugman acht

zo'n economie een laat twintigste-eeuws verschijnsel. Wel meent hij dat de verhouding tussen handel en productie en daarmee de economische integratie aan het eind van de eeuw slechts marginaal hoger was dan in 1913, maar pas in de jaren '90 neemt de Amerikaan voor het eerst landen waar, waarvan de export meer bedroeg dan 50 procent van het BBP.¹³ Hierin vergist hij zich: volgens zijn eigen definitie was Nederland al in 1864 een superhandelsland. Op het moment dat Van Zanden en Van Riel het begin van moderne groei traceren, ging de economie op in zijn internationale omgeving. De economie was geen nationale, min of meer zelfstandige eenheid, maar een betrekkelijk willekeurig deel van een groter geheel.¹⁴

Vanaf 1864 bedroeg de goederenexport meer dan 50 procent van het BBP. Kort daarop werd de 60-procent-lijn overschreden en in sommige jaren zelfs de 70-procent-lijn. In grafiek 1 staan voor de

periode 1850-2004 naast de goederenin- en uitvoer in procenten van het BBP, soortgelijke cijfers inclusief de dienstenhandel. Te zien valt dat na de Eerste Wereldoorlog zulke hoogtes nooit meer zijn bereikt. Pas vanaf de jaren '50 en vooral de jaren '60 van de twintigste eeuw herleefde de handel geleidelijk. Uit de curven die de totale handel weergeven, wordt bovendien duidelijk dat het geringere belang van de handel slechts heel ten dele te verklaren valt uit het groeiend belang van de dienstensector. Wel bereikte de uitvoer inclusief diensten in de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw een niveau min of meer gelijk aan dat in 1913, maar dat gold zeker niet voor de invoer.

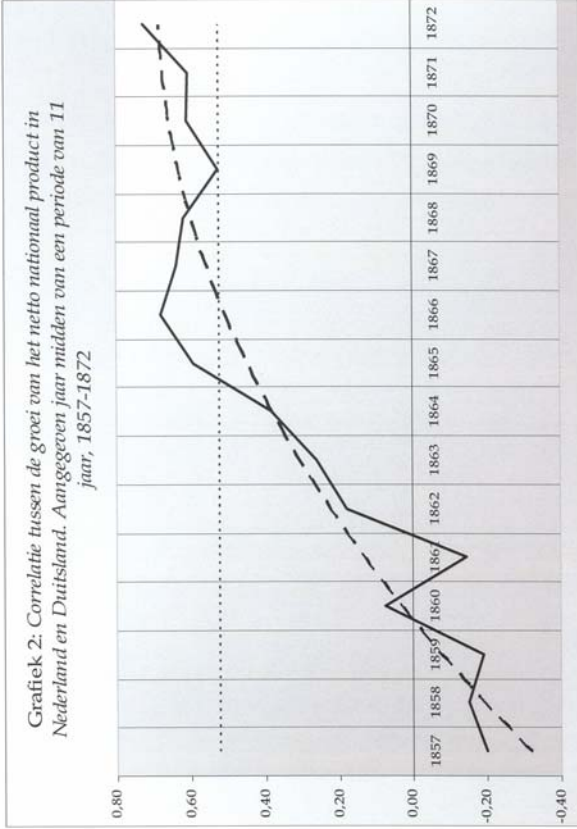
Nederlands economische relaties met Duitsland

Nadat is geconstateerd dat tussen 1864 en 1913 en opnieuw na 1980 van een superhandelsland gesproken kan worden, luidt de vraag of de Duitse ontwikkelingen dit bewerkstelligden. Met andere

woorden: hoe nauw raakten de twee economieën met elkaar verweven? Handelscijfers kunnen dat maar heel ten dele onthullen. Niet balleen zijn die voor diensten niet naar landen uit te splitsen, bovendien vallen financiële relaties en *direct foreign investments* buiten die cijfers. In 1993 gebruikte Van Paridon evenwel de correlatie tussen de groei van het bruto binnenlands product in Nederland en Duitsland als maat om de economische verwevenheid te bezien. Uit zijn berekening betreffende de jaren 1981-1992 bleek de correlatiecoëfficiënt extreem hoog. Met uitzondering van Canada en de Verenigde Staten waren er geen andere OECD-landen waartussen deze zo'n niveau bereikte.¹⁵ Opvallend is dat zo'n mate van verwevenheid zich ook in de jaren '60 van de negentiende eeuw al voordeed.

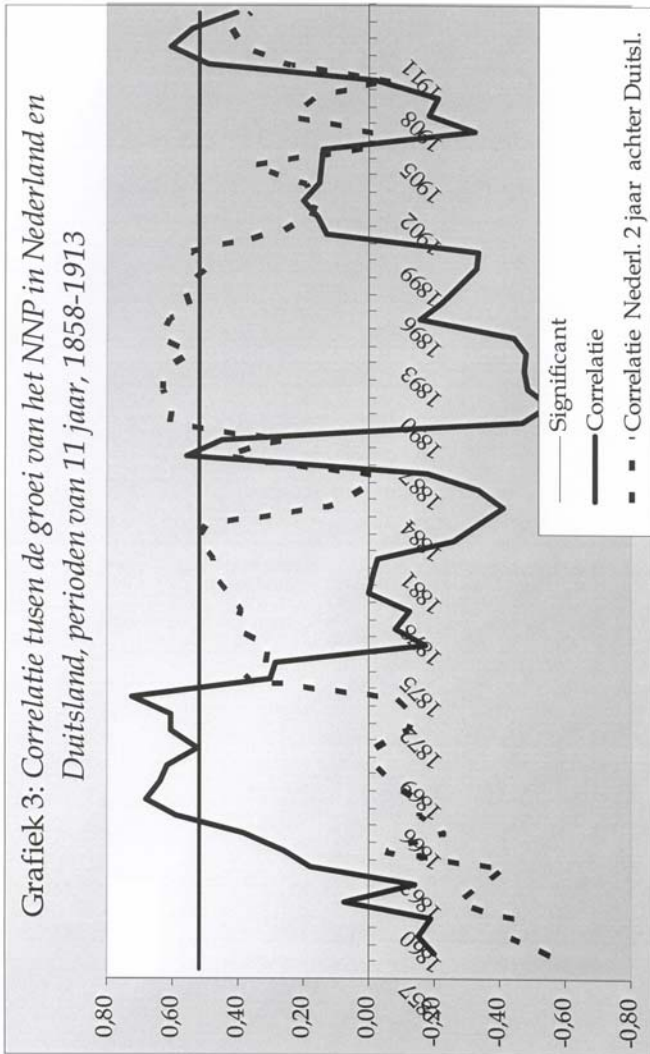
In de in grafiek 2 afgebeelde reeks geeft elk punt de correlatiecoëfficiënt weer tussen de groei van het netto nationaal product in Nederland en Duitsland

voor een periode van elf jaar.¹⁶ Het aangegeven jaar is het middenjaar. Bij elk volgend punt zijn de reeksen één jaar versprongen. Uit de stijging van de curve blijkt dat in de periode waarin in beide landen de industrialisatie opgang kwam, ook de samenhang tussen de economieën rap toenam. Zodra de curve boven de horizontale lijn komt, is er sprake van een significant verband. Hieruit blijkt dat op het moment dat in Nederland moderne economische groei op gang kwam, deze meteen significant correleerde met die in Duitsland.¹⁷

Bronnen: J.-P. Smits, E. Horiings, J.L. van Zanden, *Dutch DNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000); CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreksen, 1800-1999* (Voorburg 2001); B. Carsten, G.B. Wolff, 'A Compromise Estimate of German Net National Product, 1851-1913, and its Implications for Growth and Business Cycles', in, *Journal of Economic History* (65) 2005, 613-657; Eigen berekeningen.

In grafiek 3 is de dikke lijn dezelfde als die in grafiek 2, nu doorgetrokken tot het meetpunt 1913 (i.e.1908-1918). Hieruit blijkt dat toen de Duitse eenwording in 1871 zijn beslag kreeg, de correlatie verdween. De precieze oorzaak daarvan valt in dit stadium van het onderzoek niet te geven, maar soortgelijke berekeningen waarbij de Nederlandse cijfers een vertraging krijgen van twee jaar – de stippellijn in de grafiek – wekken de indruk dat de Nederlandse economie de Duitse van 1880 tot 1900 met een vertraging volgde. Wel is het zo dat juist als deze curve in het waarnemingspunt 1883 de significantielijn overschrijdt, deze meteen weer ombuigt, maar niet alleen stijgt dan de gewone correlatiecoëfficiënt in het punt 1887 weer tot een significant niveau, ook is de correlatiecoëfficiënt tussen de groei in Duitsland en die in Nederland met een vertraging van één jaar (om verwarring te voorkomen in de grafiek niet weergegeven) een aantal perioden – in de punten 1888 tot 1892 –

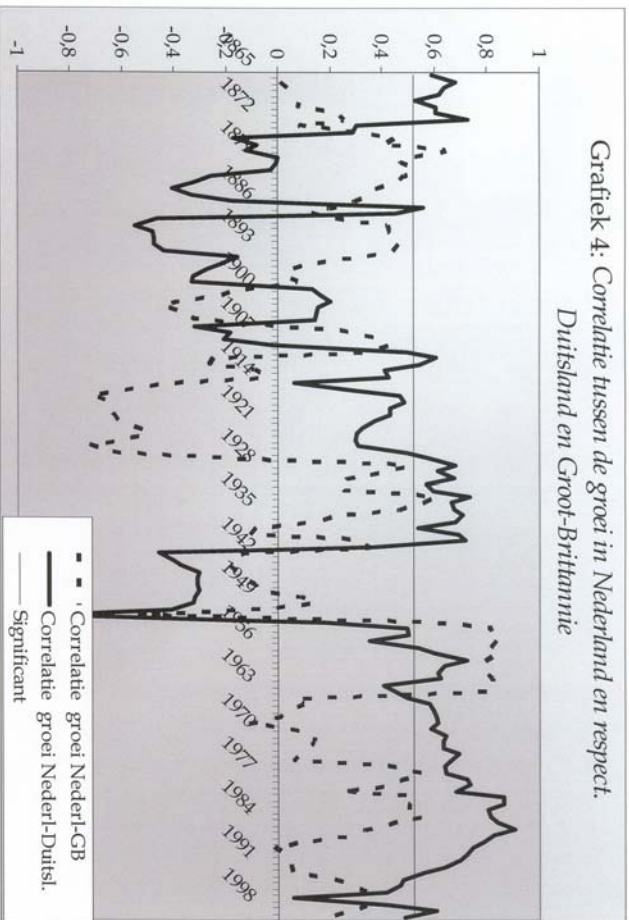
Bronnen: J.-P. Smits, E. Horlings, J.L. van Zanden, *Dutch DNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000); CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999* (Voorburg 2001); B. Carsten, G.B. Wolff, 'A Compromise Estimate of German Net National Product, 1851-1913, and its Implications for Growth and Business Cycles', in, *Journal of Economic History* (65) 2005, 613-657; Eigen berekeningen

significant. Dat de Nederlandse groei de Duitse met een niet onaanzienlijke vertraging volgt, lijkt erop te wijzen dat Nederland economisch afhankelijk werd van Duitsland. Tussen de periode waarin de groeicurven significant correleren en die waarin dat gold voor de correlatie tussen de Duitse groei en die in Nederland met een vertraging van twee jaar, is steeds een periode te zien waarin de ene curve daalt terwijl de andere stijgt. Significant zijn ze geen van beide. Wel bereikt de reeks waarin de Nederlandse groei met één jaar vertraging is vergeleken met de Duitse, één periode eerder dan de gewone reeks – in 1909 – een significant niveau. Alles wijst er dan ook op dat er ook in die jaren een verband bestond, waarbij in de eerste periode de vertraging groeide en deze in de tweede weer verdween.¹⁸

Toen vanaf de jaren 1890 de Nederlandse industrialisatie zich verbreedde en ook het Ruhrgebied zich verder ontwikkelde, haalde de Nederlandse economie zijn achterstand weer in.

Vanaf de vroege twintigste eeuw leidde dit ertoe dat de correlatie tussen de groei in beide landen opnieuw significant werd. In deze jaren nam de doorvoer sprongsgewijs toe en nam de Rotterdamse haven een voorsprong op zijn Antwerpse concurrent.¹⁹ In 1880 was 40 procent van de overslag in Rotterdam voor Duitsland bestemd. In 1900 was dat 68 procent en in 1913 bijna 80 procent.²⁰ Rotterdam werd de voorhaven van het Ruhrgebied. Deze ontwikkelingen werden bijna onmiddellijk onderbroken door de Eerste Wereldoorlog. Niettemin valt te zien dat er vanaf het meetpunt 1911 tot het einde van de twintigste eeuw - onderbroken door beide wereldoorlogen en hun nasleep - een significant verband bestond tussen de groei in beide landen (grafiek 4).

Grafiek 4: Correlatie tussen de groei in Nederland en respect. Duitsland en Groot-Britannië

Bronnen: J.-P. Smits, E. Horlings, J.L. van Zanden, *Dutch DNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000); CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in Nederland, 1800-1999* (Voorburg 2001); B. Carsten, G.B. Wolff, 'A Compromise Estimate of German Net National Product, 1851-1913, and its Implications for Growth and Business Cycles', in *Journal of Economic History* (65) 2005, 613-657; H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002); A. Maddison, *Dynamic forces in Capitalist Development. A long-run comparative view* (Oxford 1991); CBS, *Statline*, <http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?A=en&DM=SLLEN&P=Search/Search>; Statistisches Amt der Bundes und der Länder: [www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de/Office for National Statistics](http://www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de/Office%20for%20National%20Statistics); www.statistics.gov.uk; Eigen berekeningen.

Wordt ook het vertraagde verband uit de eerdere periode meegenomen, dan is er honderddertig jaar lang - vanaf de jaren '60 van de negentiende eeuw tot de jaren '90 van de twintigste eeuw - met uitzondering van de beide oorlogsperiodes, sprake van een statistisch aantoonbaar verband tussen de groei in Nederland en Duitsland. Juist toen Van Paridon dit voor het eerst waarnam, in de jaren '90, verdween dit verband echter weer. Thans lopen de Nederlandse en Duitse economie verder uiteen dan zij sinds 1864 hebben gedaan. Dit wordt niet verklaard door het opnemen van de DDR in de Bondsrepubliek. Ook als de groei in de nieuwe *Bundesländer* buiten de cijfers wordt gehouden en zelfs als alleen naar de groei van het voor Nederland belangrijkste bondsland *Nordrhein-Westfalen* wordt gekeken, is het verband verdwenen.²¹ De oorzaak moet worden gezocht in het sluiten van grote delen van de zware industrie in de Ruhr, waardoor de Rijnmondhavens hun

positie als voorhavens van het belangrijkste industriële centrum van Europa hebben verloren.²²

Economische verwevenheid met Groot-Brittannië

Om te testen of de hoge correlatie tussen de economische groei in Nederland en Duitsland na 1864 niet simpelweg aantoont dat de economie, toen de moderne groei op gang kwam, in de pas ging lopen met die in de omringende, economische moderne landen wordt hier getoetst of er niet ook zo'n relatie te vinden valt tussen de Nederlandse en Britse groei. In grafiek 4 worden de resultaten van die test weergegeven. Er hoeven weinig woorden aan te worden gewijd. De handel met de Britse eilanden moge in sommige perioden van belang zijn geweest, dat had zelden tot gevolg dat de Nederlandse economie zich parallel aan de Britse ontwikkelde. Behoudens een enkel jaar bestond er geen significant verband tussen de groei in beide landen, afgezien van enkele jaren direct na de

Tweede Wereldoorlog. In de meetpunten 1953-1964 is het verband tussen de Britse en Nederlandse groei hoog, maar toen het effect van de continentale eenwording in het kader van de Europese Gemeenschappen volledig in de cijfers begon door te werken, was het weer de Duitse groei waarmee de Nederlandse correleerde en verdween elk verband met de Britse ontwikkeling. Doordat Londen buiten de EEG bleef, ging de economische band met de Britse eilanden goeddeels teloor. Uit het ontbreken van elke relevante correlatie tussen de Britse en Nederlandse economische ontwikkeling in de afgelopen anderhalve eeuw als geheel, blijkt bovendien dat de gemeten correlatie tussen de Nederlandse en Duitse groei niet simpelweg betekent dat Nederland met zijn omgeving in de pas ging lopen, maar dat er met Duitsland van een bijzondere band sprake was. Uit grafiek 1 viel op te maken dat de economie vanaf het moment dat deze zich begon te

ontwikkelen, opging in een Noordwest Europese. Uit grafiek 2 dat er bovendien in de jaren '60 en '70 van de negentiende eeuw een uitzonderlijk nauwe economische band met Pruisen-Duitsland ontstond, en daarmee met een politiek snel in betekenis toenemende macht die zich juist in deze periode uiterst agressief betoonde tegenover zijn buurlanden en die, zo moest in 1866 onder andere het aan Nederland grenzende koninkrijk Hannover ervaren, niet schuwde kleinere buurlanden in te lijven als dat om politieke redenen opportuun leek. Uit grafiek 3 lijkt de conclusie te trekken dat de correlatie tussen de groei in beide economieën vanaf 1871 weliswaar daalde, maar dat er in deze periode tot het einde van de eeuw sprake was van een vertraagd verband tussen de Duitse en de Nederlandse groei, waardoor de indruk ontstaat dat Nederland economisch van het Keizerrijk afhankelijkheid werd. Na 1900 veranderde dat opnieuw en liep de economie weer meer met de

Duitse in de pas. Juist in deze jaren steeg ook het belang van Rotterdam voor het Duitse achterland. Vlak vóór het Keizerrijk zich in het fatale avontuur van de Eerste Wereldoorlog stortte, werd meetbaar dat Duitsland Nederland nodig had om zijn belangrijkste industriegebied draaiende te houden. Nederland was en bleef tot het eind van de twintigste eeuw economisch nauw verweven met een macht die zich tot het midden van die eeuw wellicht niet voortdurend dan toch telkens weer, agressief betoonde ten opzichte van zijn omgeving. Daarmee is opnieuw de vraag gesteld naar het verband tussen economische contacten en de politiek relaties.

Het verband tussen economie en politieke relaties gedurende het Keizerrijk

Gedurende het Tweede Keizerrijk kende Duitsland een krachtig nationalisme dat voor Nederland en zijn koloniën bedreigend leek. Rond 1870 heerste er

in Den Haag dan ook ongerustheid.²³ Al in 1867 wees Thorbecke met het oog op de Duitse ontwikkelingen op ... 'een streven naar militaire grootheid, dat op onderdrukking van de minder machtige moet uitkomen.'²⁴ Zeker na 1862, toen Bismarck elke tendens tot liberalisering in Pruisen de nek omdraaide, moesten liberalen weinig meer hebben van deze dominante Noord-Duitse staat. Na 1871 achtte Thorbecke de net verworven liberale staatsinrichting in Nederland zelfs bedreigd door politiek-culturele invloed uit het autoritaire Keizerrijk.²⁵ Andere politieke voorlieden, zoals Groen van Prinsterer, die in principe welwillend stond tegenover het protestantse Pruisen, staken hun ongerustheid over Bismarcks politiek evenmin onder stoelen of banken.²⁶ Uit het artikel van Quack bleek al dat vooraanstaande Nederlanders hun land bedreigd achtten. In Duits-nationalistische kring werd dan ook veelvuldig gesuggereerd dat Nederland eigenlijk tot Duitsland behoorde.²⁷ Voor

een Nederlands diplomaat was dat al in 1851 reden geweest opgelucht adem te halen toen de vorming van een Duits rijk, die in 1848 nabij leek, voorlopig van de baan was. Zo'n nieuw Keizerrijk moest haast een nationalistische roep om eenheid van alle Duitsers doen weerklinken, waardoor zelfs de Vrede van Münster ter discussie kon komen te staan.²⁸ Dit geluid werd in 1871 inderdaad gehoord. Toch achtte de gezant te Berlijn, jhr. W.F. Rochussen, het Keizerrijk toen geen gevaar zolang het net als Nederland vrijhandelsgezind bleef en Bismarck – die geen verdere expansie zocht – het er voor het zeggen had.²⁹

Rochussens opvatting sluit aan bij liberale interdependentietheorieën. Zolang de handel vrij is, kunnen economische doelstellingen vreedzaam worden verwezenlijkt die anders slechts bereikt zouden kunnen worden door de gebieden te onderwerpen waar de noodzakelijke grondstoffen, transportcapaciteit of voedsel vandaan moesten

komen.³⁰ Bismarcks opvolger Von Caprivi formuleerde deze gedachte in 1891 in de *Reichstag* als volgt: *'Bei der Tendenz, sich ab zu schließen, die, wie ja bekannt ist, Rußland, Amerika und Frankreich haben, wird, [...]die Folge sein ein Krieg Aller gegen Alle,...'*³¹ Geluiden dat Nederland een plaats moest vinden in één of ander politiek verband onder Duitse leiding hadden dan ook vooral weerklonken toen Nederland in de vroege negentiende eeuw zelf nog een protectionistische koers voer. Al in 1841 schreef de Duitse econoom en nationalist Friedrich List, die meende dat de Zollverein *'die Deutschen ökonomisch und materiell zu einer Nation verbinden'* moest³²: *'...je mehr der deutsche Zollverein zur Einsicht seiner Interessen und zum Gebrauch seiner Kräfte gelangt, um so mehr wird er die Notwendigkeit erkennen Holland in sich auf zu nehmen.'*³³

List was zeker niet de enige die er zo over dacht. Ook de liberale Keulse bankier L. Camphausen, Pruisisch minister-president tijdens de revolutie

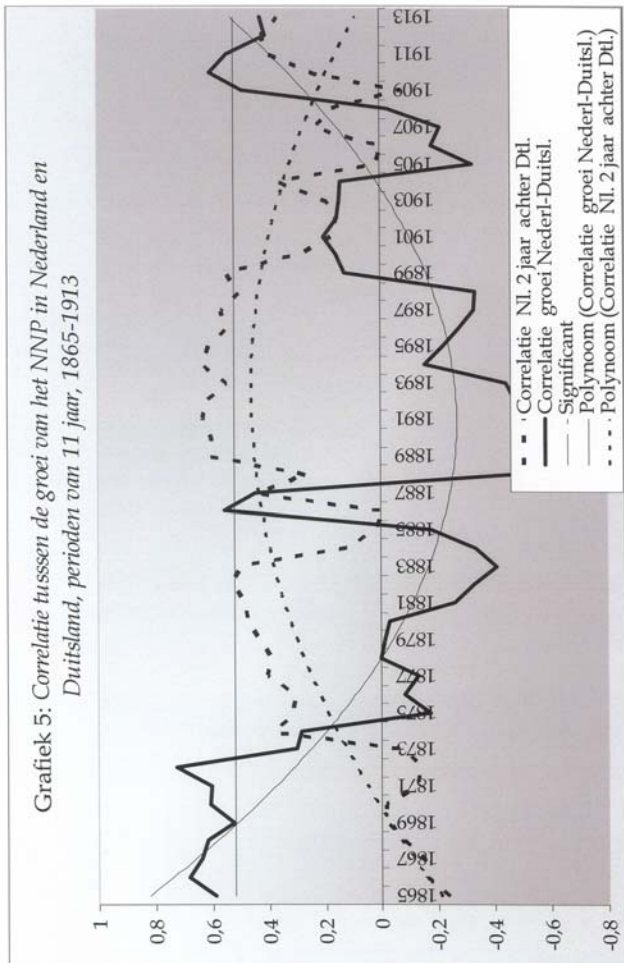
van 1848, hoopte op een toetreden van zowel België als Nederland. Deze Rijnlander maakte zich boos over de Haagse politiek die er in de eerste helft van de negentiende eeuw opuit leek Nederlands positie aan de Rijn door tollен en stapeldwang tot het uiterste uit te buiten, daarmee handel en scheepsvaart belemmerend. In 1839, toen nog niets wees op liberalere opvattingen in Den Haag, vroeg deze handelaar, die de Rijnlandse industrie aan een goede toegang tot zee wilde helpen, zich met betrekking tot de *Zollverein* af: *‘Wann werden Hamburg und Bremen, wann werden Hannover, Holland und Belgien eintreten, wer zu erst?’*³⁴ Was dit bij Camphausen een droom, bij anderen werd het een eis, en zulke geluiden waren voor eerst niet verdwenen. Vóór het Keizerrijk tot stand kwam, veranderde de situatie evenwel fundamenteel.³⁵ Hoewel nationalisme hoogtij vierde, zorgde invloed van het hegemoniale Britse Rijk ervoor dat vrijhandel zich als een olievlek over Europa

verspreidde. De handel van de Duitse uitse tolunie werd gestimuleerd door de in 1862 tot Pruisisch minister-president benoemde Bismarck, die de *Zollverein* vrijhandel oplegde om Duitslands politieke integratie te bevorderen.³⁶ Tezelfdertijd schafte in Nederland het tweede kabinet-Thorbecke de invoerrechten grotendeels af en schrapte het diverse accijnzen en de daarbij horende productievoorschriften.³⁷ De economie kreeg een open karakter, zodat in- en uitvoer in 1864 opeens 59 en 56 procent van het BBP bedroegen. Nederland ging in 1862 tot vrijhandel over en bleef vrijhandelsgezind tot de jaren '30 van de twintigste eeuw. Daarmee verdwenen de redenen die Camphausen had aangevoerd om Nederland in Duitsland, of een door Duitsland geleide douane-unie op te nemen.

Grafiek 5 – grafiek 3 verduidelijkt door trendlijnen – laat zien dat Nederland vanaf het midden van de jaren 1860 tot de vroege jaren 1870 en in de laatste

jaren vóór de Eerste Wereldoorlog economisch met Duitsland in de pas liep en daartussenin de Duitse groei met vertraging volgde. Nabij het industrieel dominante Ruhrgebied ontstonden scheepvaart- en handelsnetwerken, een gespecialiseerde landbouw gericht op de voedselvoorziening van de industriesteden en een voedselverwerkende industrie. Daar kwam bij dat het Ruhrgebied behalve over steenkool, nauwelijks over grondstoffen beschikte zodat het steeds meer erts, hout en andere materialen moest aanvoeren. Het feit dat dit zich alles voordeed vlakbij een bijna volledig open grens, had tot gevolg dat uitlopers van de industrie over de grens een plaats vonden, arbeiders daar werden gerekruteerd, de aan- en afvoerlijnen van het industriële centrum hun weg door het buurland vonden en een deel van de voedselvoorziening daar werd geregeld. Uiteraard was dit slechts mogelijk doordat institutionele belemmeringen in Nederland waren opgeruimd en

de infrastructuur er werd aangepakt.³⁸ Net vóór de industriële ontwikkeling van het Ruhrgebied goed op gang kwam, legde Nederland zijn economie open.

Bronnen: J.-P. Smits, E. Horlings, J.L. van Zanden, *Dutch DNP and its components, 1800-1913* (Groningen 2000); CBS, *Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999* (Voorburg 2001); Burhop Carsten, Guntram B. Wolff, 'A Compromise Estimate of German Net National Product, 1851-1913, and its Implications for Growth and Business Cycles', in, *Journal of Economic History* (65) 2005, 613-657

Na 1871 wilde Bismarck om interne en externe politieke redenen verder van geen expansie weten. Niettemin wekte de agressieve wijze waarop de kanselier de eenheid had doorgedrukt, wantrouwen bij de buurlanden. Voor Nederland kwam daarbij dat het in de jaren na de eenwording, zo lijkt de statistiek uit te wijzen, economisch achter Duitsland aanliep, waardoor het mogelijk in een afhankelijke positie terechtkwam. Daardoor stond het politiek kwetsbaar tegenover de nieuwe buur. Als dit zo is – en om dat te bepalen is nader onderzoek nodig – dan heeft het land het geluk gehad dat Berlijn juist toen Nederland kwetsbaar was, minder expansionistisch was dan het in de daaraan voorafgaande periode was of de daarop volgende jaren zou zijn.³⁹

Nadat Bismarck in 1890 door *Kaiser* Wilhelm II werd gewipt, ontstond een nieuwe situatie. De nieuwe vorst wilde zichzelf bewijzen, waardoor Berlijn weer agressiever leek. Een scherp

nationalisme, dat zich uitte in het concept *Weltpolitik*, leek de koers te bepalen, maar ook economische ideeën waren niet onbelangrijk.⁴⁰ Duitslands probleem was dat het bijna geen grondstoffen bezat, zodat het die moest importeren. Daarvoor en om zijn groeiende bevolking aan de slag te houden, was het nodig dat Duitsland industrieproducten exporteerde. Zonder grote industriële exporten zou het zijn bevolkingsaanwas, waar het trots op was en die zijn militaire macht leek te schragen, naar overzee, bijvoorbeeld de Verenigde Staten, moeten zenden. Over de mogelijkheden ook in de toekomst te exporteren, waren Duitse economen echter weinig optimistisch. Internationale handel werd gezien als de uitruil van industrieproducten tegen grondstoffen en voedsel uit achtergebleven gebieden. Naarmate zulke achtergebleven landen zich verder ontwikkelden, hadden deze evenwel minder industrieproducten van elders nodig, waardoor er voor de Duitsers

minder gebieden overbleven waaraan zij die producten kwijt konden. De export zou daardoor inzakken, waardoor ook de invoer van grondstoffen en voedsel moest dalen. Vlak vóór de Eerste Wereldoorlog kwam de nationaal-econoom Werner Sombart op basis van statistisch onderzoek zelfs tot de conclusies dat er sprake was van een wet van de afnemende handel.⁴¹ Laat negentiende-eeuws protectionisme, hoewel te mild om de handel werkelijk te ondermijnen, versterkte de angst dat de afhankelijkheid van handel een probleem zou gaan vormen.⁴² In dit licht leek het logisch een politiek te voeren die tot het beheersen van belangrijke handelsgebieden zou leiden. Daaruit konden dan de grondstoffen en het voedsel komen dat Duitsland nodig had. Mede omdat Duitsland te laat kwam voor het verwerven van interessante brokken Afrika en Azië, werd behalve de mogelijkheid koloniën van anderen te verwerven – gedacht werd aan Portugese, maar ook aan Nederlandse gebieden

- vooral stilgestaan bij blokvorming binnen Europa.⁴³

Het vormen van een groot Europees blok leek in een tijd waarin het economisch succes van de Verenigde Staten, Rusland en het Britse rijk – landen met continentaal grote markten – de vraag opwierp of bij groeiende schaalvoordelen moderne productie binnen Europese landen wel haalbaar was, ook om die reden acuut. *‘Wollen die Europäischen Staaten ihre Weltstellung aufrechterhalten, so werden sie nicht umhin können, eng aneinander sich anzuschließen [...] weil sie im wirtschaftliche Kampf um das Dasein genötigt sein werden, all ihre Kräfte einzusetzen’*, aldus kanselier von Caprivi, in december 1891.⁴⁴ Het idee van douane-unies onder Duitse leiding – waaraan, afgezien van Frankrijk en het zuiden, heel Europa zou moeten deelnemen – werd door de Duitse handelsproblemen gestimuleerd: *‘...so blieb nur ein Mittel übrig: den Versuch zu machen, Tarifverträge mit andere Staaten*

abzuschließen [...] und das, was unsere Industrie im Inlande nicht mehr finde konnte, was sie im Auslande, ..., verlor, - das zu ersetzen durch eine Vereinigung mit anderen naheliegenden Natione,' zo meende opnieuw Caprivi.⁴⁵

Blokvorming was ook een logische gedachte vanuit het oogpunt van een regionaal hegemoniale macht. Door een te beheersen regionaal blok op te zetten, kon zo'n macht bescherming zoeken tegen de onzekerheden van de wereldmarkt. Binnen zo'n blok zouden de eigen belangen optimaal gerealiseerd kunnen worden, zeker als er ook minder ontwikkelde gebieden uit Zuidoost Europa deel van uitmaakten.⁴⁶ Voor een regionale grootmacht kwam zo'n blok economisch neer op vrijhandel met alle relevante handelspartners, terwijl de sociale onzekerheden die zouden worden gecreëerd door het opengooien van de markten, er door werden ingedamd. Bovendien had zo'n blok dat de economische openheid beperkte tot de

lidstaten, voor de grootste partner – Duitsland – als voordeel dat het verlies aan autonomie – en daarmee macht – dat inherent is aan vrijhandel, werd gedragen door de kleinere lidstaten terwijl de grootste lidstaat zou winnen wat zij zouden verliezen. Vandaar dat tijdens het *Kaiserreich Mitteleuropa* intensief werd bediscussieerd, terwijl Weimar Duitsland over een *Zollunion* nadacht⁴⁷ en het Derde Rijk Europa zijn *Großraumwirtschaft* wilde opleggen. Handelsblokken, waarin veelal ook Nederland een plaats werd toegedacht, waren een oplossing voor het Duitse economische probleem, maar tevens een instrument om Europa te beheersen.⁴⁸

De idee dat Europa uit economisch oogpunt behoefte had aan grotere eenheden, had als politieke tegenhanger, de idee dat *Kleinstaaterei* een gepasseerd station was. De toekomst was aan de grote landen. In dit licht wezen Duitse nationalist en Nederland erop dat het zich niet zelfstandig

overeind kon houden. Het kon zijn onafhankelijkheid beter opgeven, zo werd dan gesteld, *'um nicht politisch und wirtschaftlich in eine verzweifelte Lage zu geraten.'*⁴⁹ De voorzitter van het *Alldeutschen Verband*, een nationalistische organisatie, schreef in 1895 zelfs hoopvol: *'Die beiden Niederlande werden wir zum Eintritt in den großdeutschen Bund nicht zu zwingen brauchen. Sie werden als Gesuchsteller ganz von selbst kommen, wenn ihre wirtschaftliche oder staatliche Selbständigkeit sich nicht länger aufrecht erhalten läßt.'* Zodra Frankrijk of Rusland een oorlog zouden starten, moest Duitsland daar evenwel niet langer op wachten en moest Berlijn *'ein gebietende Weltmachtstellung in Europa und über See'* claimen, hetgeen controle over de Nederlandse koloniën impliceerde.⁵⁰

Ondanks al deze schoten voor de boeg van groepen die de regering in Berlijn nabij leken, wees niets erop dat Nederland werkelijk werd bedreigd. Zelfs het feit dat keizer Wilhelm II in een tijd dat het

Huis Oranje leek uit te sterven, er te pas en te onpas op wees dat hij nog recht had op de titel Prins van Oranje, moet eerder aan diens onbehouwenheid dan aan een streven naar Duitse expansie worden toegeschreven.⁵¹ Rochussen had in de jaren 1870 beweerd dat Duitslands economische expansie op den duur wel tot inlijving moest leiden omdat een sta-in-de-weg als Nederland voor de Duitse grootmacht niet blijvend acceptabel zou zijn,⁵² in feite leidde Duitslands economische ontwikkeling er juist toe dat Nederland in veiliger vaarwater terechtkwam. Den Haag had uiteraard bezwaren tegen Duitse voogdij, maar dat Nederland de facto deel werd van een Duits economisch gebied, accepteerde en stimuleerde het. Tot de Tweede Wereldoorlog was het een Haags axioma dat Duitse economische doelstellingen geen strobreed in de weg mochten worden gelegd. Zo moest irritatie in het gevaarlijke buurland worden voorkomen. Vrijhandel was in Nederland niet in de eerste plaats

een handelspolitiek principe passend bij een kleine open economie, maar de economische tegenhanger van de bangelijke neutraliteit die het land sinds de Belgische onafhankelijkheid wel moest voeren.⁵³

Door vrijhandel konden Duitse economische belangen op efficiënte wijze uit Nederland krijgen wat zij daar nodig hadden, zonder dat daartoe enige politieke band noodzakelijk werd. Het was dan ook hoogst twijfelachtig of het forceren van zo'n band uit Duits oogpunt een verbetering zou betekenen. De Duitsers met economische belangen bij een vlot verkeer met Nederland zullen daarom geen voorstanders zijn geweest van enigerlei bedreiging van het kleine buurland. Neomercantilistische ideeën en hernieuwde belangstelling voor een Midden Europese tolunie richtten zich dan ook niet in de eerste plaats op Nederland, maar op delen van Europa waar Duitse belangen door handelspolitieke maatregelen werden gekortwiekt. Vrijhandel gaf het kleine land

wel geen politieke garantie, maar versterkte niettemin zijn positie.

Ondanks de spanningen bleef een aanval in 1914 uit. Aan het besluit Nederland buiten schot te houden, lagen naast militaire, economische motieven ten grondslag. Al in 1909 schreef de Duitse opperbevelhebber Von Moltke daarover: *'Ferner wird es für uns von größer Bedeutung sein, in Holland ein Land zu haben, dessen Neutralität uns Ein- und Zuführen gestattet. Es muß unsere Luftröhre bleiben, damit wir atmen können.'*⁵⁴ Vermoedelijk kwam de generaal niet zelf op deze gedachten. Het is tenminste opvallend dat ook kanselier Bethmann Holweg in de zomer van 1914 – vlak voor het uitbreken van de Grote Oorlog – de Nederlandse neutraliteit zonder voorbehoud garandeerde tegenover de Britse ambassadeur.⁵⁵ Mogelijk zat hier een lobby van Ruhr-industriëlen achter. Ook in de Weimar-tijd zou deze lobby de Nederlandse belangen steunen.⁵⁶

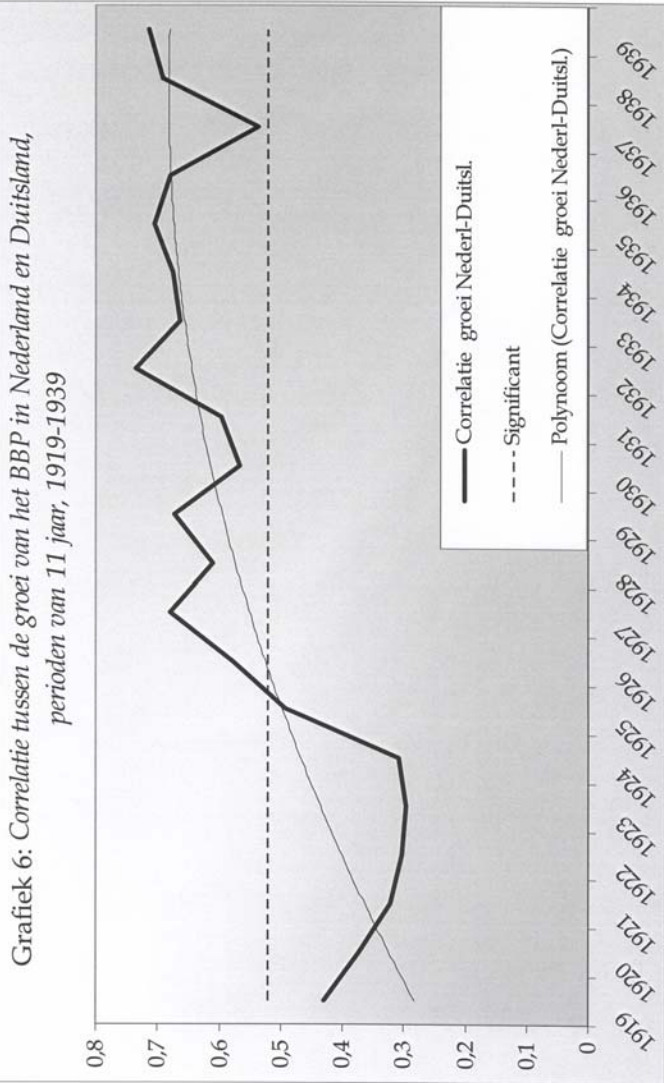
De Ruhr-industrie had een vrijhandelsgezind Nederland nodig. Een probleem is dat wel de invloed van vooraanstaande industriëlen op de Duitse oorlogsdoelstellingen is onderzocht, en het bekend is dat een man als de staalmagnaat Hugo Stinnes – om maar iemand te noemen – eisen stelde die het Rijk de beheersing van tot dan toe voor hen gesloten gehouden grondstoffenreserves in Frankrijk en België moest garanderen,⁵⁷ maar dat over de ideeën van zulke lieden met betrekking tot het vrijhandelsgezinde Nederland niets geschreven is. Op het eerste gezicht lijkt de idee dat het economische belang Nederland buiten de oorlog hield, te worden gelogenstraft doordat kanselier Bethman Holweg in september 1914 in zijn oorlogsdoelstellingen vastlegde dat Berlijn na de overwinning België en delen van Noord-Frankrijk zou inlijven en Nederland, eventueel versterkt met de Belgische provincie Antwerpen, tot een vazalstaat zou reduceren. ‘... *Holland also äußerlich*

unabhängig belassen, innerlich aber in Abhängigkeit von uns bringen,' zo noteerde hij.⁵⁸ Over de status van dit Septemberprogramma is evenwel niet alleen sinds Fritz Fischer er in de jaren '60 mee op de proppen kwam nogal wat te doen geweest, ook meent niemand dat interdependentie politieke druk vanuit een groot buurland kan tegenhouden.

Het interbellum

Na elk van beide wereldoorlogen lagen de economische contacten tussen de beide landen vooreerst jaren grotendeels stil. Voor de Nederlandse economie pakte dat desastreus uit. Vandaar de Nederlandse pogingen om na de wapenstilstand van november 1918 bij te dragen aan het Duitse herstel door plannen te ontwikkelen om de Duitse economie door internationale kredietverlening weer op poten te zetten.⁵⁹ Toen Duitsland na de inflatie vanaf 1924 enige economische stabiliteit leek te hervinden, kreeg ook

Nederland te maken met een groeispurt van ongekende omvang. De snelle exportgroei, vooral naar Duitsland, verklaart deze groei in belangrijke mate. In 1924 en '25 groeide het Duitse BBP reëel met resp. 17 en 11 procent. De Nederlandse goederenexport naar dat land steeg in deze jaren waarin het Duitse economische en monetaire evenwicht hersteld leek, met een onbegrijpelijke 166 procent. Duitsland, dat was weggezakt tot een handelspartner van het tweede plan waar slechts 10 procent van de export naartoe ging, nam vanaf 1924 weer de eerste plaats in met een aandeel van 25-30 procent.⁶⁰ Vanaf 1925 was ook de correlatie tussen de groeicijfers weer significant (grafiek 6).

Bronnen: CBS, Tweehonderd jaar statistiek in tijdreeksen, 1800-1999 (Voorburg 2001); Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002); Agnus Maddison, *Dynamic forces in Capitalist Development. A long-run comparative view* (Oxford 1991); Eigen berekeningen

Vreemd genoeg is over de politieke verhoudingen tussen beide landen in de Weimartijd weinig bekend. In zijn *Zwei ungleiche Nachbarn* springt Horst Lademacher bijvoorbeeld, van de diplomatieke problemen rond de gevluchte keizer meteen over op de neutraliteitspolitiek gedurende de nazi-periode.⁶¹ Over de bilaterale Duits-Nederlandse relaties in de nazi-tijd en de vraag of Nederland wel had moeten vasthouden aan zijn neutraliteit – alsof er een alternatief bestond – is daarenetegen een hele historiografie ontstaan,⁶² waardoor het lijkt alsof Duitsland pas weer een probleem ging vormen toen Hitler aan de macht kwam. Voor zover er iets te vinden is over de relaties in de Weimarjaren, bestaat de indruk dat Duitsland Nederland ontzag. Ook gedurende de Bondsrepubliek, in de jaren '60-'80, waren de contacten niet alleen overwegend goed, maar behandelde Bonn Nederland, zo is de indruk, met een zekere welwillendheid. Telkens als Duitsland

zich lijkt te ontwikkelen tot een ongevaarlijke democratie, wordt er in Nederland nog wel lucht gegeven aan minder sympathieke gevoelens jegens het grote buurland, maar gaan in feite de economische belangen de politiek beheersen. Zo kreeg Den Haag in de handelspolitieke onderhandelingen van 1925 wat het hebben wilde, ook al had het eigenlijk geen concessies te bieden.⁶³ In de nadagen van de Weimar Republiek bleek bovendien dat Duitse industriële belangen bereid waren ten behoeve van de Nederlandse landbouwexport samen te werken met graaf van Limburg Stirum, de Nederlandse gezant. In deze dramatische periode, waarin nazi's en communisten de republiek verscheurden, voerde het *Reichsverband der Deutsche Industrie* in samenwerking met Nederlandse agrarische belangen actie tegen de eigen regering om te voorkomen dat de Nederlands-Duitse economische contacten zouden worden belast. Dat daardoor de

eisen van de Duitse landbouw werden tegengewerkt, het kabinet Brüning in gevaar kwam en zelfs de republiek verder werd ondermijnd, omdat door de acties van de industriële de electorale kracht van de Hitler-partij op het platteland verder toenam, werd op de koop toe genomen.⁶⁴ Een open grens met Nederland was de Duitse industrie wel wat risico's waard.

Als interdependentie Nederland in 1914 enige veiligheid bood, waarom dan in 1940 niet meer, terwijl de economische relaties vanaf 1924 tot het uitbreken van de nieuwe oorlog zo nauw waren, dat zelfs in deze jaren een statistisch aantoonbaar verband tussen de groei in beide landen bleef bestaan? Een aantal wezenlijke verschillen tussen de economische relaties met het Duitsland van *Kaiser Wilhelm* en dat van Hitler, kunnen dit verklaren. In de eerste plaats hadden West-Duitse industriëlen die belang hadden bij een ongestoord economisch contact met Nederland, in het

keizerlijke Duitsland – net als in Weimar-Duitsland en de Bondsrepubliek – een lobby die werd gehoord, terwijl in nazi-Duitsland hun mening nauwelijks gold, zeker niet in de jaren 1936-1942 waarin Hermann Göring leiding gaf aan de economie.⁶⁵ Er was evenwel nog een reden waarom Duitsland in 1940 het nog steeds economisch belangrijke Nederland binnen zijn machtsfeer zou moeten proberen te trekken. In 1914 was Nederland een vrijhandelsland, waarmee het economisch verkeer soepel verliep. Om er te verkrijgen wat het nodig had, hoefde het Keizerrijk het land politiek niet te beheersen. Door de monetaire problemen van Duitsland in het interbellum en de financiële crisis van 1931, werd de *Reichsmark* evenwel inconvertibel. Het inwisselen van Rijksmark in andere munt was niet langer mogelijk en in het internationale betalingsverkeer kon de mark niet meer worden gebruikt. Grensoverschrijdend economisch verkeer was daarna nog slechts

mogelijk door middel van ingewikkelde, tijdrovende en moeizaam functionerende regelingen als bilaterale clearing. Voor Duitsland, dat in 1914 in Nederland met zijn open markt alles kon krijgen via normale handelscontracten, werd het daarom om de economische contacten te stroomlijnen nu interessant Nederland binnen zijn politieke invloedssfeer te trekken.

Bij het bezien van de relaties tussen beide landen, zijn deze overwegingen nooit meegenomen. Als op het belang van de economische relaties werd gewezen, dan betrof dat een Nederlands belang. Dat de intensieve contacten met Nederland ook een Duits belang waren, is te gemakkelijk over het hoofd gezien. In dit licht valt het nog te bezien of de fundamentele verandering in de relatie Nederland-Duitsland wel van 1933 – het jaar van Hitlers *Machtsergreifung* – is en niet van 1931 – het jaar waarin *Reichspräsident* von Hindenburg deviezencontrole invoerde en daarmee een voor het

handelsverkeer moeilijk te passeren deviezensgrens tussen beide landen instelde. Normaal economisch verkeer vereiste hierdoor kostbare, gecompliceerde en tijdrovende administratieve handelingen, terwijl minder hoog geprioriteerde economische contacten wegens een Duits gebrek aan deviezen zelfs moesten worden afgeblazen. Het is in dit licht veelbetekenend dat Seyss-Inquart in zijn eerste rapport uit bezet Nederland meent dat het zijn *'Aufgabe ist [...] eine politische Willensbildung zustande zubringen, die die wirtschaftliche Bindung der Niederlande an das Reich als Ausfluß des Willens des niederländischen Volkes erscheinen läßt.'*⁶⁶ Nederland was voor Duitsland economisch te belangrijk om door een deviezensgrens van het Rijk te worden gescheiden, zo lijkt de conclusie en aangezien Duitsland vanaf 1936 er naar het zich liet aanzien definitief voor koos economische gebied af te schermen van de wereldmarkt met zijn deviezencontrole als instrument,⁶⁷ moest het

politieke middelen gebruiken om economisch belangrijke gebieden die buiten zijn deviezengebied vielen daarbinnen te trekken. In dit licht moet het opheffen van de deviezensgrens tussen Nederland en Duitsland in 1941, waarbij de gulden in tegenstelling tot de andere munten van bezet Europa, voor bezitters van Reichsmark vrij inwisselbaar werd, opnieuw worden gezien. In de historiografie wordt deze gebeurtenis – ook door mij – steeds toegeschreven aan het drammen van *General-Kommissar* Hanns Fischböck.⁶⁸ Het lijkt evenwel de moeite waard te onderzoeken of deze kwestie niet toch andere wortels heeft en Fischböck niet slechts de zaak voortijdig op scherp heeft gesteld. Dat Nederland in 1914 werd ontzien, terwijl het er in 1940 aan moest geloven, past goed in de theorie. Onderzoek moet uitwijzen of dit inderdaad de één van Duitslands motieven is geweest in 1940 ook Nederland te bezetten.

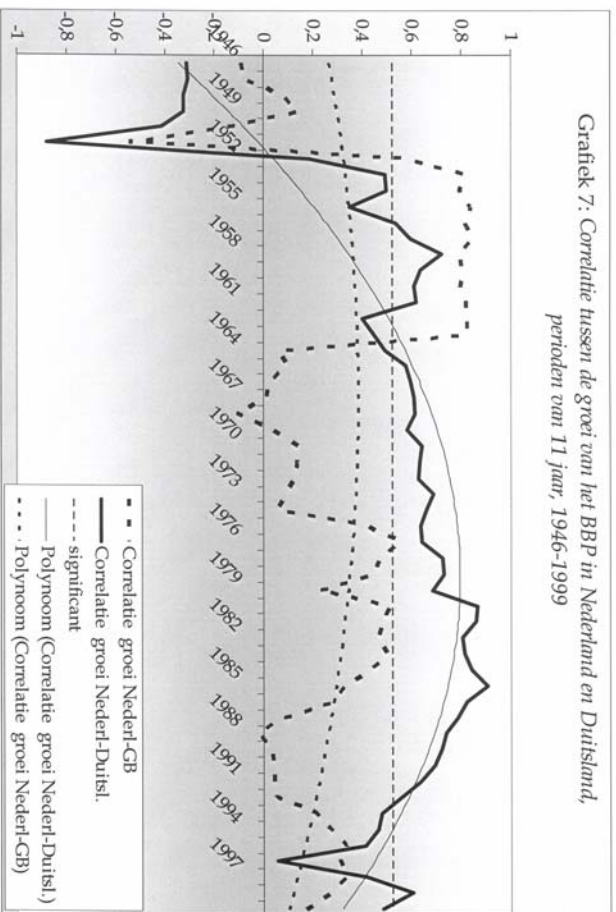
Na de oorlog

Na de oorlog voerde Nederland een dualistische politiek ten opzichte van Duitsland. Herstel van de economische band was noodzakelijk, zo zagen velen in, maar dat te aanvaarden na alles wat er was gebeurd, ging niet iedereen gemakkelijk af. Tot 1949 was het voor Nederland bovendien een enorm probleem dat de geallieerden om monetaire en financiële redenen de handel met de Duitse bezettingszones en tussen die zones onderling feitelijk onmogelijk maakten.⁶⁹ In deze periode zat Den Haag met het probleem hoe herstel mogelijk zou zijn zonder Duitsland en hoe veiligheid mogelijk zou zijn met een hersteld Duitsland. De Europese integratie loste dit probleem op. De groeiende spanning tussen Oost en West leidde al in 1947 tot de Amerikaanse beslissing West-Duitsland in het Westen te integreren en dit door middel van het Marshall-plan voor West-Europa acceptabel te maken. Onder de Westerse paraplu

bleken Nederland en Duitsland economisch weer nauw samen te kunnen werken. Vandaar dat vanaf de jaren '50 de Nederlands-Duitse economische relaties zich konden herstellen en de groeicijfers vanaf het midden van de jaren '50 tot de jaren '90 weer significant correleerden (tabel 7). In sommige opzichten was Duitsland economisch zelfs belangrijker dan ooit tevoren. Nederland verloor zijn koloniale contacten waardoor de concentratie op Europa sterker werd, terwijl ook Duitsland, door de muur die Oost en West scheidde, meer dan ooit op West-Europa geconcentreerd raakte. Niettemin constateert Wielenga dat Bonn in de eerste periode na de totstandkoming van de Bondsrepubliek nauwelijks een tegemoetkomende houding ten opzicht van Nederland aannam.⁷⁰ Hij beschrijft de periode tot 1955. Uit grafiek 7 blijkt dat in deze jaren de economische contacten nog niet de intensiteit hadden die deze vóór de oorlog kenmerkten. Naast deviezenteknische problemen,

speelde daarbij het geringere belang van steenkool in de naoorlogse economie een rol. Bovendien zal er van *Direct Foreign Investments* en financiële contacten nog nauwelijks sprake zijn geweest.

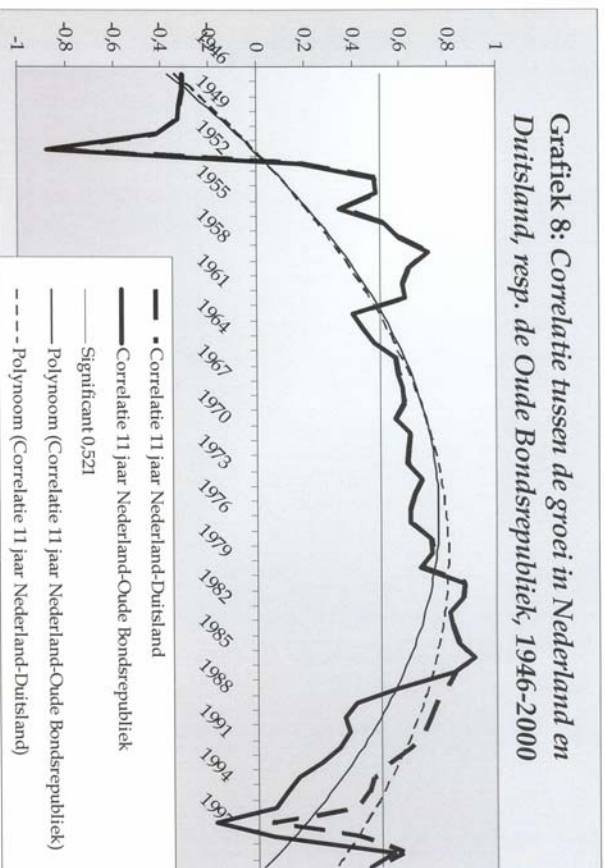
Grafiek 7: Correlatie tussen de groei van het BBP in Nederland en Duitsland, perioden van 11 jaar, 1946-1999

Bronnen: CBS, Tweehonderd jaar statistiek in tijdsreken, 1800-1999 (Voorburg 2001); H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002); A. Maddison, *Dynamic forces in Capitalist Development. A long-run comparative view* (Oxford 1991); Statistisches Amt der Bundes und der Länder: [61](http://www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de/Office for National Statistics: www.statistics.gov.uk; CBS, Statline, http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?LA=en&DM=SLEN&lp=Search/Search; Eigen berekeningen.</p>
</div>
<div data-bbox=)

Vanaf de jaren '50 tot de jaren '90 bestond er weer een significant verband tussen de groei in beide landen. Volgens Wielenga's latere werk voerde Bonn in deze periode een politiek die evenmin in Nederland veel waardering vond.⁷¹ Opvallend is echter dat hij voornamelijk naar het Nederlandse standpunt over Duitsland kijkt. Daarbij valt het op dat Nederlanders tot zeker de jaren '80 de neiging hadden Bonn erop te wijzen dat Duitsland na alles wat er was gebeurd, nog niet voldoende door het stof was gegaan. Niettemin is de indruk dat van Duitse zijde – in ieder geval tot en met de jaren '80 – een grote mate van welwillendheid en belangstelling voor Nederland aan de dag werd gelegd. Hierdoor was Nederland, door zijn economische positie ten opzichte van het machtigste EG-land, wellicht in deze periode belangrijker dan zijn grootte rechtvaardigde.

Grafiek 8: Correlatie tussen de groei in Nederland en Duitsland, resp. de Oude Bondsrepubliek, 1946-2000

Bronnen: CBS, Tweehonderd jaar statistiek in tijdsreken, 1800-1999 (Voorburg 2001); H.A.M. Klemann, Nederland 1938-1948. *Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002); A. Maddison, *Dynamic forces in Capitalist Development. A long-run comparative view* (Oxford 1991); Statistisches Ämter des Bundes und der Länder: [www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de?Office for National Statistics: www.statistics.gov.uk:CBS, Statline](http://www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de?Office%20for%20National%20Statistics%3A%3Awww.statistics.gov.uk%3A%3AStatline), http://statline.cbs.nl/StatWeb/start.asp?_A=en&DM=SL&IP=Search/Searchp; Eigen berekeningen

De laatste jaren is de economische positie van Nederland veranderd. Door het sluiten van een belangrijk deel van de industrie in het Ruhrgebied, heeft Nederland, in het bijzonder Rotterdam, zijn bijzondere band met het Duitse achterland verloren. Uit grafiek 8, waarin naast de cijfers van de gehele Bondsrepubliek ook die van de oude *Bundesländer* zijn weergegeven, blijkt dat dit niets van doen heeft met de politieke veranderingen die Duitsland door de *Wiedervereinigung* van 1990 heeft doorgemaakt. De Rijmond is niet langer de voorhaven van het grootste industriegebied van Europa. Daarmee is Nederland economisch minder belangrijk geworden voor het machtigste land van de Europese Unie, wat gevolgen kan hebben voor de positie van Nederland binnen die unie.

Conclusies

Sinds de jaren '60 van de 19^e eeuw en daarmee vanaf het moment dat in Nederland sprake is van

moderne economische groei, waren de economische contacten tussen Nederland en Duitsland zo nauw, dat de groei van beide economieën – met uitzondering van de periodes rond beide wereldoorlogen – significant correleerden, waarbij zij aangetekend dat deze correlatie in de jaren 1880 tot 1900 gold voor groeicijfers die voor Nederland een vertraging van ongeveer twee jaar vertoonden. De oorzaak van dit nauwe contact moet worden gezocht in het feit dat het belangrijkste industriële centrum van Europa – het Ruhrgebied – zich vlak over de grens ontwikkelde. Rotterdam en de havens aan de Rijnmond werden als vanzelf voorhavens van dat gebied, terwijl Nederland behalve de doorvoer, een deel van de handel voor het Ruhrgebied ging verzorgen, een bijdrage leverde aan de voedselvoorziening en allerlei, al dan niet financiële diensten ten behoeve van dat gebied ging leveren.

Interdependentietheorieën suggereren dat nauwe economische contacten de politieke veiligheid vergroten. In de perioden waarin de Nederlandse markt voor Duitsland open lag, lijkt dat inderdaad op te zijn gegaan. Nederland was economisch te belangrijk voor Berlijn resp. Bonn om de economische contacten door politieke onrust te belasten. Dat gold ondank allerlei verbaal nationalistisch geweld ook gedurende het Keizerrijk. Dat Nederland in 1914 buiten de oorlog werd gehouden, was dan ook op zijn minst gedeeltelijk economisch-politiek gemotiveerd. Na de oorlog, gedurende de Weimar republiek, maar ook tijdens de Bondsrepubliek lijkt het erop dat het belang van de economische contacten ertoe hebben geleid dat Duitsland politiek een welwillende houding aannam. Dat deze werd losgelaten in de jaren van het Derde Rijk, had behalve met het extreem agressieve karakter van het toenmalige Duitse regime, vermoedelijk ook van doen met het

verbreken van het normale, vrije handelsverkeer tussen beide landen. Duitsland had Nederland nog steeds nodig, maar door de inconverbiliteit van de *Reichsmark* was de Nederlandse economie afgescheiden van de Duitse. Het lijkt de moeite waard te onderzoeken of het besluit van 1941 om Nederland binnen het Duitse deviezengebied te trekken, was voorgekookt, ook al zal de wijze waarop dit geschiedde wel niet de bedoeling zijn geweest. In ieder geval is het opvallend dat Seyss-Inquart het zijn taak achtte, Nederland economisch – veel eer dan politiek – aan Duitsland te binden.

Tenslotte is het opvallend dat de bijzonder economische band tussen Nederland en Duitsland die honderddertig jaar lang heeft bestaan, sinds ongeveer tien jaar tot het verleden behoort. De fundamentele veranderingen in het Ruhrgebied, die ertoe hebben geleid dat daar thans nauwelijks nog een kolenmijn te vinden valt en ook de overige zware industrie er goeddeels verdwenen is,

betekenen dat een fundamentele koerswijziging van Nederland noodzakelijk lijkt. Het is verstandig als beleidsmakers in deze stad rekening houden met de veranderde situatie in Duitsland. Het lijkt voor beleidsmakers op nationaal niveau verstandig er rekening mee te houden dat de welwillende houding die Duitsland lange tijd ten opzichte van Nederland heeft aangenomen en die vermoedelijk economisch was gemotiveerd, samen met de nauwe economische band, inmiddels tot het verleden behoort.

Dames en heren studenten,
Het lijkt mij een nieuwe hoogleraar te passen dat hij zich in de eerste plaats tot jullie richt. Tenslotte is ook in het hoger onderwijs, hoezeer het prestige van een hoogleraar of medewerker ook afhangt van zijn onderzoeksprestaties, het onderwijs onze eerste taak. In zijn *Herinneringen* beschrijft mr. Treub een niet met name genoemde, al wat oudere Leidse hoogleraar in de geschiedenis uit de jaren '70 van de 19^e eeuw, die, zo meende hij, 'in zijn jongen tijd eenige dictaten had gemaakt over episodien uit de geschiedenis van enkele Europeesche landen en die de blaadjes waarop die stonden geschreven, daarna trouw elk jaar omkeerde en hun inhoud opdreunde.' Hij herinnert dan aan de uitspraak, dat 'het moeilijk is professor te worden, maar makkelijk om het te wezen.'⁷² Uiteraard zijn de tijden veranderd en dat het gemakkelijk is hoogleraar te wezen, is dan ook in het afgelopen jaar niet mijn ervaring geweest. Niettemin weet iedereen die in de

collegebanken heeft gezeten dat de wijze waarop het onderwijs wordt verzorgd, van persoon tot persoon verschilt. Ten dele hangt dit samen met verschil in talent, ten dele ook met verschil inzicht, maar ook verschil in inzet speelt een rol. Ik zal niet te veel beloven, maar wil mij ervoor inzetten dat – mocht één van jullie er over vijftig jaar toe komen, zijn of haar herinneringen op papier te zetten – ik niet zo herinnerd zal worden als de Leidse collega van honderddertig jaar terug.

Mijnheer de Rector, dames en heren,
Kijk ik achterom, dan zijn er een groot aantal mensen die eraan hebben bijgedragen dat ik hier vandaag sta. In de eerste plaats waren dat mijn ouders die er toen ik nog een kind was, steeds voor zorgden dat er allerlei lectuur op het niveau van mij en mijn broers en zussen op tafel lag of door het huis zwierf, over onderwerpen, ook historische onderwerpen, die onze interesse zouden kunnen

wekken. Dat ze er daarmee aan bijdroegen dat ik van geschiedenis mijn vak maakte, was wellicht ook weer niet de bedoeling. Nadat pa mij echter met een zorgelijk gezicht een boekje ter hand had gesteld, getiteld 'Werkloos na de Universiteit' hebben ze nooit anders dan enthousiast op mijn studie en mijn carrière gereageerd. Vermoedelijk speelde daarbij ook een rol dat mijn toen al hoogbejaarde en zeer gerespecteerde vioolleraar, Jan Hoeben – als enthousiast amateur-historicus en auteur van verschillende boeken over de geschiedenis van Haarlem, een man die aan mijn beroepskeuze zeker debet is geweest – hen liet weten dat hij er alle vertrouwen in had.

Gedurende mijn geschiedenisstudie aan de Vrije Universiteit en economie-studie aan de VU en de Universiteit van Amsterdam ben ik vele mensen tegengekomen die ik hier eigenlijk zou moeten noemen. Ik zou dat ook zeker hebben gedaan, ware het niet dat een rede als deze na drie kwartier

afgelopen moet zijn. Natuurlijk moet wel de enige maanden geleden met emeritaat gegane Gerrit Schutte worden genoemd, die in verschillende werkcolleges steeds weer hamerde op de ambachtelijke kant van het vak. Ik heb er veel van opgestoken, bovendien wordt de bijvakschrijving die ik bij hem schreef, door collega's nog geregeld geciteerd. Niet zonder enige aarzeling koos ik echter toch voor de economische geschiedenis. Daardoor was het Richard Griffiths die mij de kans bood te promoveren. Door zijn vertrek korte tijd later naar Florence in een periode waarin e-mail nog onbekend was en de contacten daardoor afhankelijk werden van de Italiaanse posterijen, was het evenwel vooral de econoom Hans Visser die de dagelijkse begeleiding van mijn promotie op zich nam. Ik bewaar aan de sessies met hem de beste herinneringen.

Nog voor mijn promotie kreeg ik een aanstelling in Utrecht. Het verrichten van onderzoek en het

geven van onderwijs, maar vooral het functioneren in een universitaire omgeving heb ik in de Domstad geleerd. Wim van den Broeke heeft mij daar in het onderwijs de weg gewezen en zo ik een goed docent geworden ben, dan komt dat door te kijken naar hoe hij dat aanpakte. Hij liet vooral zien dat een goed docent een beetje van zijn studenten moet houden. Verder heeft hij mij geleerd hoe mij op het instituut en in een universitaire omgeving te bewegen. Het was bovendien steeds gezellig met hem een kamer te delen. Toen hij naar het *University College* in Middelburg vertrok, vond ik het daarom ook de hoogste tijd naar iets anders om te zien. Uiteraard had dat niet alleen daarmee te maken. Behalve dat ik een ervaren docent was geworden en een groot aantal bestuurlijke en administratieve functies binnen het instituut en de faculteit had bekleed, had ik – mede doordat ik van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie de gelegenheid kreeg mij een jaar volledig op mijn

onderzoek te concentreren – inmiddels ook op dat gebied en de begeleiding van onderzoek zoveel ervaring, dat ik in mijn Utrechtse functie niet helemaal meer op mijn plaats was. Utrecht bood geen verder perspectief en het werd tijd er weg te gaan. Gelukkig had ik in Maarten Prak een chef waarmee ik dit openlijk kon bespreken. Vandaar dat ik, toen hij hier in Rotterdam als extern deskundige in de benoemingscommissie zat – het is een van Maartens zwakheden dat hij nooit nee zegt – niet het gevoel had in een ongemakkelijk positie terecht te zijn gekomen. Maarten heeft mij later toevertrouwd dat hij het helemaal niet leuk vond dat ik weg ging, maar mijn benoeming hier niettemin heeft gesteund omdat hij dat voor mij en voor de Erasmus Universiteit de beste oplossing vond. Het tekent hem dat hij zijn eigen belang – of in ieder geval vermeende belang – opzij wist te schuiven. Ik ben hem daar erg dankbaar voor. Ik heb hierdoor wel het gevoel iets waar te moeten

maken. Dat geldt evenwel in de eerste plaats tegenover de Faculteit Historische en Kunstwetenschappen, de Erasmus Universiteit en niet te vergeten de Faculteit der Economische Wetenschappen, die mij hier benoemd hebben of mijn aanstelling hier mogelijk hebben gemaakt. Nog meer geldt dit echter tegenover de medewerkers van mijn afdeling en de studenten van de beide faculteiten.

In het eerste jaar heb ik hier in Rotterdam al met vele mensen te maken gekregen. Mijn collega-hoogleraren van de geschiedenisopleiding en de medewerkers van mijn leerstoelgroep hebben mij het gevoel gegeven dat ik welkom was. Ik ben mij ervan bewust dat ik binnen mijn afdeling een aantal veranderingen in gang heb gezet. Dat zal niet steeds voor iedereen gemakkelijk zijn geweest. Niettemin heb ik tot nu toe van jullie, Martin, Loes, Dick, Bert en Ferry voornamelijk collegiale medewerking

ervaren. Ik hoop dat we in de toekomst op eenzelfde voet kunnen voortgaan.

Het *en public* uiten van dankbaarheid jegens degenen die je het meest nastaan, laat ik graag aan Amerikaanse politici over. Ik vind het altijd een beetje gênant. Dat ik jou, Gijs, toch noem, heeft dan ook een andere reden. Enige weken terug kwam jij mijn studeerkamer binnen en deelde mij mee, na een prachtige grafiek op mijn beeldscherm te hebben bekeken, dat jij ook historicus wilde worden. Ik weet best dat het ook nog goochelaar of geheim agent kan worden, maar dat jij historicus als mogelijk beroep noemde, had behalve met die grafiek, ook te maken met de geschiedenislessen van Juf Suzan, waarover je steeds met enthousiaste verhalen thuiskomt. Aan het begin van een carrière als historicus staat vaak een goede geschiedenisleraar. Ook bij mij was dat het geval. Vandaar dat ik als laatste noem drs. Marlies

Quaedvlieg, die al zo'n vijfendertig jaar
geschiedenis geeft aan de Scholengemeenschap
Sancta Maria in Haarlem. Zij stond meer dan wie
dan ook aan het begin van mijn carrière.

¹ Velen hebben geholpen bij het schrijven van deze lezing. Speciale dank gaat uit naar drs. Ralf Futselaar, drs. Martijn Lak en ir. Geert Stevens. Uiteraard ligt de verantwoordelijkheid voor de tekst volledig bij mij.

² Geciteerd in: H.P.G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H.P.G. Quack, 1834-1914* (Nijmegen 1977²) 181 e.v.

³ H.A. Winkler, *Der lange Weg nach Westen. I. Deutsche Geschichte 1806-1933* (Bonn 2002) 209-210

⁴ A. Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog. Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870* (Zeist 1973) 18

⁵ Bismarck an Ludwig II. von Baiern, 29 Juni 1877, in, Otto Fürst von Bismarck, *Gedanken und Erinnerungen. Erster Band* (Stuttgart 1905) 390-392; Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog*, 91-92. Zie ook: C.A. Tamse, 'De politieke ontwikkelingen in Nederland 1862-1874', in, *Geschiedenis van het moderne Nederland. Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten 1988) 147-178, daar 177; C.A. Tamse, 'Kleine landen als een bijzondere categorie van internationale actoren. Het geval van Nederland en België (1830-1914)', in, C.A. Tamse, *Het Huis Oranje en andere politieke mythen* (Amsterdam 2002) 40-70, daar 50-51

⁶ Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel, *Nederland 1870-1914 Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000) 218

⁷ André Beening, *Onder de vleugels van de adelaar. De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1890-1914* (Amsterdam 1994); H.J.G Beunders. en H.H. Selier, *Argwaan en profijt. Nederland en West-Duitsland 1945-1981* (Amsterdam 1983); J.C. Boogman, *Nederland*

en de Duitse bond 1815-1851. Twee delen. (Groningen 1955); Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog*; M. Frey, *Der Erste Weltkrieg und die Niederlande. Ein neutrales Land im politischen und wirtschaftlichen Kalkül der Kriegsgegner* (Keulen 1996); B. de Graaff, 'Van Limburg Stirum. Diplomaat in bange dagen in Berlijn (1927-1936). Een onderbelichte figuur', in, *Jaarboek Buitenlandse Zaken, IV*, (1998) 11-39; Horst Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert* (Darmstadt 1990) H. Lademacher, *Der europäische Nordwesten. Historische Prägungen und Beziehungen. Ausgewählte Aufsätze* (Münster 2001); Johannes Houwink ten Cate, 'De mannen van de daad' en *Duitsland, 1919-1939. Het Hollandse zakenleven en de vooroorlogse buitenlandse politiek* (Den Haag 1995); Friso Wielenga, *West-Duitsland: Partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek 1949-1955* (Utrecht 1989); Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999)

⁸ C.H.J. van Beukering, *Der deutsch-niederländische Handel und die deutsche Agrareinfuhr in den Jahren 1920-1940* (Mainz 1953); J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland. Von niederländisch-preußischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen* (Leiden 1973); Jan Brabers, 'Bonn, Den Haag und das Scheitern der europäischen Verkehrspolitik, 1950-1962', in, Jac Bosmans (Hrsg.), *Europagedanke, Europabewegung und Europapolitik in den Niederlanden und Deutschland seit dem Ersten Weltkrieg* (Münster 1996) 189-212; L. Delsen, en E. de Jong (ed.) *The German and Dutch economies. Who follows Whom?* (Heidelberg 1998); R.R. Fremdling, 'Die niederländische Eisenbahnen

und ihr deutsches Hinterland 1853-1938,' in, H.-J. Gerhard (Hrsg.) *Struktur und Dimension* (Stuttgart 1997) 50-72; J.P.D. Jonker, 'Koopman op een dwaalspoor. De *Seehafenausnahmetarife* in de betrekkingen tussen Nederland en Duitsland aan het begin van de jaren twintig.' In: *Jaarboek Buitenlandse Zaken 1988-1989* (Den Haag 1989) 181-201; Hein A.M. Klemann, *Tussen Reich en Empire. De economische betrekkingen van Nederland met zijn belangrijkste handelspartners, Duitsland, Groot-Brittannië en België en de Nederlandse handelspolitiek, 1929-1936* (Amsterdam 1990); Hein A.M. Klemann, 'The International Economic Relations of Small Countries in the 1930s. Belgium and the Netherlands,' in, Timo Myllyntaus, *Economic crises and restructuring in history. Experiences of small countries* (St. Katharinen 1998), 145-168; Hein A.M. Klemann, 'The 'Tommies' or the 'Jerries'. Dutch trade problems in the Inter-war period', in, Nigel Ashton and Duco Hellema (eds.), *Unspoken Allies. Anglo-Dutch Relations since 1780* (Amsterdam 2001); C.W.A.M. van Paridon e.a., *De handelsbetrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek Duitsland* (Den Haag 1982); C.W.A.M. van Paridon, *Profijtelijke relatie of knellende band? Over economische ontwikkelingen in Duitsland en de invloed op Nederland* (Amsterdam 1993); A.E.D. von Saher, *Het Nederlandsch-Duitsche handelsverkeer in zijne ontwikkeling gedurende de jaren 1930 tot en met 1938* (Amsterdam 1939); J. Wemelsfelder, *Het herstel van de Duits-Nederlandse economische betrekkingen na de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 1954)

⁹ Zie: Kenneth N. Waltz, 'The myth of interdependence', in, Charles P. Kindleberger, *The international corporation* (Cambridge (Mass.) 1970) 205-207

¹⁰ Edward D. Mansfield, Brian M. Pollins, 'The Study of Interdependence and Conflict: Recent Advances, Open Questions, and Directions for Future Research', in, *The Journal of Conflict Resolution*, (45), 2001, 834-859, daar 834-835 en 854; Zie ook: Katherine Barbieri, 'Economic Interdependence: A Path to Peace or a Source of Interstate Conflict', in, *Journal of Peace Research* (33), 1, 1996, 29-49; C.F. Bergsten, R.O. Keohane, J.S. Nye, 'International economics and international politics: A framework for analysis', *International Organisation*, 29, no. 1, *World politics and International Economics* (1975) 3-36; Dale C. Copeland, 'Economic Interdependence and war: A Theory of trade expectation', in, *International Security* (20) 1996, 4, 5-41; R.O. Keohane, J.S. Nye, 'Power and interdependence revisited', *International organisations*, 41, no. 4 (1987) 725-753; S.D. Krasner, 'State Power and the structure of international trade', in, *World politics*, 28, no. 3 (1976) 317-347; Paul Schroeder, 'Historical reality vs. Neo-Realist Theory', in, *International Security* (19) 1994, 1, 108-148

¹¹ Mansfield en Pollins, 'The Study of Interdependence and Conflict', 844 e.v.

¹² Paul Krugman, 'Growing World Trade: Causes and Consequences' In, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1995 (1), 327-377, there 334-335

¹³ Idem 330-334

¹⁴ R.A., Brady, 'Industrial policy', *Journal of Economic History*, Vol. 3, *Supplement: The task of Economic History* (1943) 108-143, daar 114-116

¹⁵ Van Paridon, *Profijtelijke relatie of knellende band?* 27-30

¹⁶ Voor de Duitse cijfers is gebruik gemaakt van de reeks 'Compromise' uit: Carsten Burhop, Guntram B. Wolff, 'A Compromise Estimate of

German Net National Product, 1851-1913, and its Implications for Growth and Business Cycles', in, *Journal of Economic History* (65) 2005, 3, 613-657 (Resultaten ook in: http://www.histat.gesis.org/ViewProject.php?ID_Projekt=039B54048FB79CB1CF349E86E4BF0B9E) Een probleem is dat de reconstructie van de negentiende-eeuwse nationale rekeningen voor Duitsland nog in de kinderschoenen staat. De berekeningen betreffende de Duitse nationale rekeningen in de negentiende eeuw van Hoffmann worden thans vrij algemeen als weinig meer dan een ruwe indicatie beschouwd. Zie hierover: R.R. Fremdling, 'German national accounts for the 19th and early 20th century. A Critical Assessment', in, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1988) 75 Heft 3 en verder: Walther G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts* (Berlin 1965) Carsten en Wolff hebben in hun artikel correcties aangebracht op Hoffmanns cijfers en een deel van zijn reeksen opnieuw berekend. Hun cijfers betreffen evenwel het netto nationaal product, niet het bruto binnenlands product. Voor internationale vergelijking is dat minder gelukkig, maar omdat deze reeks de beste weergave van de Duitse groei in de tweede helft van de negentiende eeuw bevat, moest er toch voor worden gekozen tot 1913 het NNP te nemen. Vandaar dat ook voor Nederland die reeks is gebruikt. Een vervelende consequentie is dat niet gecontroleerd kan worden of – en het ook niet waarschijnlijk is dat – de afschrijvingsmethode die werd gebruikt om van bruto naar netto cijfers te komen, in beide landen dezelfde is. Hierdoor neemt de vergelijkbaarheid af. De berekende correlaties moeten daarom eerder

een onderschatting dan een overschatting worden geacht. Eigen berekeningen. De reeks betreft een serie punten die telkens de uitkomst weergeven van de correlatiecoëfficiënt r in een periode van elf jaar. Elke punt staat aangegeven bij het middenjaar van die periode. De horizontale lijn staat op de hoogte $r = 0,521$. Bij een r boven die lijn is bij een reeks waarbij elf paren worden vergeleken, het verband met een waarschijnlijkheid van 95 procent significant. De gestippelde curve die verder in de grafiek staat is een trendlijn, de polynoom.

¹⁷ In de meeste andere reeksen wordt het bruto binnenlands product (BBP) gebruikt, maar daarover zijn er voor Duitsland voor deze periode geen gegevens. Zie de vorige noot.

¹⁸ Omdat er slechts jaarcijfers beschikbaar zijn, kunnen nadere berekeningen hier geen uitkomst bieden.

¹⁹ Reginald Loyen and Paul van der Laar, 'Cargo-handling technology and competition during the interwar years', in, Ferry de Goey (ed.) *Comparative Port History of Rotterdam and Antwerp (1880-2000)* (Amsterdam 2004) 77-98, daar 79

²⁰ G.E. van Walsum, *Rotterdam Europaort 1945-1970* (Rotterdam 1972) 177 en eigen berekeningen op basis van: *Rotterdam-Antwerp 1880-2000. Database on cargo flows in the Port of Rotterdam*: www.fhk.eur.nl/websites/ra/

²¹ Statistisches Ämter des Bundes und der Länder - www.statistikportal.de/Statistik-Portal/de; Eigen berekeningen

²² Reginald Loyen, 'Port competition and the inertia of long-established custom: an analysis of post-war seaborne throughput', in,

-
- Ferry de Goey (ed.) *Comparative Port History of Rotterdam and Antwerp (1880-2000)* (Amsterdam 2004) 99-137, daar 113
- ²³ Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog*, 195
- ²⁴ Idem 33
- ²⁵ Idem 173-4
- ²⁶ Idem 33 e.v.; Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 42 e.v.
- ²⁷ Beening, *Onder de vleugels van de adelaar*, 94; Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog*, 33
- ²⁸ Boogman, *Nederland en de Duitse bond, deel II, 1848-1851*, 792
- ²⁹ Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 66
- ³⁰ Mansfield, Pollins, 'The Study of Interdependence and Conflict,' 843-844
- ³¹ Rede Von Caprivi Reichstag 20.12.1891, <http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/reichstag/start.html>.
- ³² Winkler, *Der lange Weg nach Westen I*, 88
- ³³ Friedrich List, *Das national System der politischen Ökonomie*, 1841, 2004 digitalisiert: www.wlym.de/klassiker/List_Nationalsystem1841.pdf. Daar 48.
- ³⁴ Boogman, *Nederland en de Duitse bond, deel I*, 77
- ³⁵ Zie: Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 64-65
- ³⁶ Helmuth Böhme, *Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881* (Köln 1974³) 95
- ³⁷ Jan-Pieter Smits, 'Economische ontwikkeling, 1800-1995', in, R. van der Bie en P. Dehing, *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999* (Amsterdam 1999) 15-36 daar 18-9

³⁸ Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1870-1914*, 263-4; W. van den Broeke, 'Het spoor teruggevolgd. De eerste honderd jaar (1839-1939)', in, W. van den Broeke e.a., *Het spoor. 150 spoorwegen in Nederland* (Amsterdam 1989) 11-49 daar 22 e.v.

³⁹ Zie o.a.: Winkler, *Der lange Weg nach Westen. I*, passim; Beening, *Onder de vleugels van de adelaar*, 54; G. Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des 'Militarismus' in Deutschland I. Die altpreußische Tradition (1740-1890)* (München 1970) 253

⁴⁰ Zie o.a.: Winkler, *Der lange Weg nach Westen. I*, passim; D.E. Kaiser, 'Germany and the origins of the First World War', *Journal of Modern History*, 55, no. 3 (1983) 442-474

⁴¹ Werner Sombart, *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert und im Anfang des 20. Jahrhunderts* (Berlin 1919⁴) 368 e.v.; Harry Flam, 'A Heckscher-Ohlin Analysis of the Law of Declining International Trade', *The Canadian Journal of Economics*, 18, 1985, 602-615; Albert O. Hirschman, *National power and the structure of foreign trade* (Berkeley 1969²) 146-151

⁴² Hirschman, *National Power*, 146-147

⁴³ Fritz Fischer, *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914* (Düsseldorf 1969²) passim; Kaiser, 'Germany and the origins', 463; Copeland, 'Economic Interdependence and War', 33-34

⁴⁴ Geciteerd in: Fischer, *Krieg der Illusionen*, 24-25; Zie voor de volledige tekst van deze rede waarin alle hier behandelde elementen van de Duitse buitenlandse politiek en de relatie tot de Duitse handel terugkomen: Rede Von Caprivi Reichstag 20.12.1891,

<http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/reichstag/start.html>. Zie hierover

verder: Copeland, *Economic interdependence and war*, 30-31

⁴⁵ Rede Von Caprivi Reichstag 20.12.1891, S. 3002, <http://mdz1.bib-bvb.de/cocoon/reichstag/start.html>

⁴⁶ Krasner, 'State Power and the structure of international trade', 324

⁴⁷ K.H. Pohl, 'Deutsche "Wirtschaftsaussenpolitik" 1925/26', in, W. Michalka und M.M. Lee (Hrsg.), *Gustav Stresemann* (Darmstad 1982) 430-431; Peter Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar* (Darmstadt 1985) 286

⁴⁸ Fischer, *Krieg der Illusionen*, 368-377; Copeland, 'Economic Interdependence and war', 5-41

⁴⁹ Tamse, 'De politieke ontwikkelingen in Nederland,' 177; Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Düsseldorf 1977³) 94; Beening, *Onder de vleugels van de adelaar*, 76; Zie ook: Fischer, *Krieg der Illusionen*, 26 e.v.

⁵⁰ '1893. Aus der anonym erschienenen Schrift des Vorsitzenden des ‚Alldeutsche Verbandes‘, Prof. Dr. Ernst Hasse, „Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950. Von einem Alldeutschen“; in, Reinhardt Opitz (Hrsg.), *Europastrategien des deutschen Kapitals 1900-1945* (Köln 1977) 107-124, daar 110

⁵¹ Cees Fasseur, *Wilhelmina. De jonge koningin* (Amsterdam 2003⁶) 145

⁵² Beening, *Onder de vleugels van de adelaar*, 94

⁵³ Tamse, 'De politieke ontwikkelingen in Nederland', 177

⁵⁴ Paul Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2001) 81

⁵⁵ Kaiser, 'Germany and the origins', 468

-
- ⁵⁶ Klemann, *Tussen Reich en Empire*, 154 e.v.
- ⁵⁷ Roger Chickering, *Imperial Germany and the Great War, 1914-1918* (Cambridge 2002³) 83-84
- ⁵⁸ Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, 94
- ⁵⁹ J.M.Th. Houwink ten Cate, 'Inleiding', in, J. Th.M. Houwink ten Cate (red.), *Bruins' Berlijnse besprekingen. Een selectie uit het archief van prof. mr. G.W.J. Bruins, in het bijzonder de jaren 1924-1930* (Den Haag 1989) 8-14; Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland*, 44 e.v.
- ⁶⁰ A. Maddison, *Dynamic forces in Capitalist Development. A long-run comparative view* (Oxford 1991) 212-213; CBS, *70 jaar statistiek in tijdsreeksen* (Voorburg 1969) 93-95
- ⁶¹ Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, 108 e.v.
- ⁶² Zie hierover: Houwink ten Cate, *'De mannen van de daad' en Duitsland'*, 207 e.v.
- ⁶³ P.A. Blaisse, *De Nederlandse Handelspolitiek* (Utrecht 1948) 104 e.v.
- ⁶⁴ Klemann, *Tussen Reich en Empire*, 154 e.v.
- ⁶⁵ Richard Overy, *War and economy in the Third Reich* (Oxford 1995²) 116 e.v.
- ⁶⁶ J.C.H. de Pater, 'Doel van het Duitse civiele bestuur in Nederland', in, A.H. Paape (red.), *Studies over Nederland in oorlogstijd, deel 1* (Den Haag 1972) 39-47, daar 40
- ⁶⁷ Overy, *War and economy in the Third Reich*, 96 e.v.
- ⁶⁸ Wellicht komt dit omdat de beschrijvingen van deze kwestie steeds terug te voeren zijn op de verslagen van Hirschfeld en/of Trip, twee mannen die ten eerste zelf nauw betrokken waren bij de gebeurtenissen en ten tweede onderling zodanig nauwe contacten

onderhielden dat hun gegevens niet als onafhankelijk van elkaar kunnen worden beschouwd. L.J.A. Trip, *De Duitse bezetting van Nederland en de financiële ontwikkeling van het land gedurende de jaren der bezetting* (Den Haag 1946) 40; H.M. Hirschfeld, *Herinneringen uit de bezettingstijd* (Amsterdam 1960) 66-71; Hein A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 138 e.v.; Joh. de Vries, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. Deel V, De Nederlandsche Bank van 1914 tot 1948. Trips tijdperk 1931-1948 onderbroken door de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1994) 275 e.v.

⁶⁹ Christoph Kleßmann, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955* (Bonn 1986) 67 e.v.; Werner Abelshausen, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945* (Bonn 2004) 60 e.v.; Wemelsfelder, *Het herstel van de Duits-Nederlandse economische betrekkingen*, passim

⁷⁰ Wielenga, *Partner uit noodzaak*, 480 et seq.

⁷¹ Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot*, passim

⁷² M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931) 47